

**ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАДИЦІЇ УЧИТЕЛЬНО-ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВСЬКОЇ РУСИ У ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА
І ГРИГОРІЯ СКВОРОДИ**

На основі аналізу «Поучення» Володимира Мономаха і філософського твору «Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію» Григорія Сквороди показано розвиток традицій властивих середньовічній українській ораторсько-проповідницькій прозі XI-XVIII с.

Ключові слова: учительно-проповідницька традиція, література Київської Русі, філософія, бароко.

На основани анализе «Поученья» Владимира Мономаха и философского произведения «Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію» Григория Сквороды показано развитие традиций, свойственных средневековой украинской прозе ораторско-проповеднической прозе XI-XVIII в.

Ключевые слова: ораторско-проповедническая традиция, литература Киевской Руси, философия, барокко.

Vira Sulyma. About tradition of homiletic literature of Kyiv Rus in work of Vladimir of Monomah and Grigory Skovoroda.

On the basis of analysis of sermon of Volodymyr Monomah («Поученье») and philosophical work of Gryhory Skovoroda («Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію») development of traditions peculiar to medieval Ukrainian oratorical-preaching prose XI-XVIIIc.

Key words: oratorical-preaching tradition, literature of Kyiv Rus, philosophy, baroque.

Учительно-проповідницька література Київської Русі на початку формувалася під відчутним впливом візантійського богослів'я, коли русичі інтенсивно засвоювали творчу спадщину Отців Церкви. Проте, досить швидко християнська спільнота виплекала власну плеяду святих отців, котрі започаткували традиції вітчизняного старокиївського проповідництва. У цей час у нашій найдавнішій писемності з'являються оригінальні «слова», «повчання», «проповіді», ідейно-тематична спрямованість яких виростала з ідеї осягнення монотеїстичної віросповідної системи, що походила від віри у старозавітного Бога-Отця, Творця всього видимого й невидимого, Вседержителя світу. У даному періоді християнський проповідник мав навчити новонавернених русичів сповідувати віру в Бога-Сина, але вчення Христа передавалося ними у формі поданого зверху обов'язку і виглядало законом, який треба осягнути й виконати. Зразками таких творів-звертань духівництва до пастви, яка ще слабо розуміла основи християнства і відповідні християнські обов'язки, можна назвати твори Новгородського єпископа Луки Жидяти, св. Феодосія, ігумена Києво-Печерського монастиря, а також князя Володимира Мономаха.

З метою більш продуктивного дослідження заявленої теми, розглядаємо її на прикладі ораторсько-проповідницької спадщини Володимира Мономаха і Григорія Сквороди. Попри те, що твори названих письменників надто різняться за обсягом, за жанром, за стильовими ознаками доби, в якій вони поставали, плануємо визначити ті елементи учительної традиції, власне ті віросповідні концепти, які залишалися актуальними для української давньої літератури впродовж багатьох століть.

Вибір цих двох письменників почасти пояснюємо тим, що і Володимир Мономах, і Григорій Скворода, сповідуючи й пропагуючи своїми творами біблійно-християнські

світоглядні та морально-етичні цінності, були людьми світськими, щоправда представниками різних соціальних верств: Володимир Всеволодович Мономах (1053 – 1125) свого часу був великим князем Київським, Григорій Савич Сковорода (1722–1794) – мандрованим поетом, філософом, народним учителем.

За об'єкт порівняльного аналізу обираємо передусім «Поучення» Володимира Мономаха [1] та філософський твір Григорія Сковороди «Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію» [3], котрі яскраво презентують учительно-проповідницьку прозу відповідної доби. Мету свого повчання Володимир Мономах окреслив такими словами: «Тому, діти мої чи інший хто, слухавши сю грамотку, не посмійтеся, а кому [вона] люба [із] дітей моїх, – нехай прийме він її в серце своє і не лінуватися стане, а так, як і [я], труждатися» [1, с.455], тобто князь бажав на схилі віку залишити дітям найважливіші настанови, а ними направити життя нащадків на благочестивий християнський шлях. Трактат «Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію», згідно з поясненням Л.Ушкалова, – це конспект катехитичного курсу, що його Г.Сковорода читав у «додаткових класах» Харківського колегіуму, які були відкриті 2 лютого 1768 р. [3, с.213-230]. Отже, і Володимир Мономах, і Григорій Сковорода свої тексти писали для науки молодшого покоління, якому бажали передати важливі християнські напучення, а надто – знання про сакральні речі, з яких обираємо для порівняльного аналізу найосновніше – передане двома різними авторами біблійно-християнське вчення про Бога.

Відправними пунктами у проповідництві Володимира Мономаха були книги Біблії (найчастіше – Псалтир), а також твори Отців Церкви. Так, Мономах цитує «Пролог», «Тріодь пісню», а також «Повчання» Василя Великого (Кесарійського; бл. 330-379), кажучи: «Бо так і Василій учив, зібравши при цім юнаків: [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господне; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу – вгору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим помогти – од бога нагороди нехай той сподівається, і вічними благами він пораює» [1, с.457].

Як видно з тексту «Поучення», Володимир Мономах засвоїв традицію буквального розуміння Святого Письма, отже, й науки про Бога Творця, Бога Вседержителя. Для більшості авторів Середньовіччя, за словами В. Горського, «істина вважалась давно вже сформульованою», водночас «вона мала трансцендентний характер», її «неможливо виразити прямо й безпосередньо» [2, с.216], тобто «надприродне вважалось в принципі недосяжним для безпосереднього людського сприйняття» [2, с.216]. Тому в середньовічних текстах превалюють мотиви захоплення всемогутністю і всевладністю Творця, прославляння його нескінченної милості. Володимир Мономах також висловлює захоплення перед Творцем, з волі й діяння якого постав увесь світ – небо й земля, рослини й тварини: ««Велик ти єси, господи, і дивні діла твої, і ніяк розум людський не може осягнути чудеса твої» 26. І знову скажемо: «Велик ти єси, Господи, і дивні діла твої, і благословенне і славне ім'я твоє вовіки по всій землі!» Бо хто не восхвалить [і] не прославляє силу твою і твої великі чудеса і блага, вчинені на сім світі!

Як небо створено, або сонце як, або місяць як, або зорі як, і тьма, і світ? І земля на водах покладена, господи, твоїм промыслом! Звірі різноманітні, і птиці, і риби прикрашено твоїм промыслом, господи!» [1, с.457]. Для Володимира Мономаха всі діяння Господа – улаштування неба, сонця, місяця, зірок, темряви і світла, земної тверді і океанічних вод – усе прирівнюються до дива, яке людський розум охопити не здатен, а спроможний лише вірити в силу й могутність Господа, натхненно прославляти ім'я Його, дива й добродійства, вчинені Ним заради людини.

Коментуючи біблійну історію творення людини з пороку земного, Володимир Мономах дивується, «як із землі сотворив ти людину, які різноманітні образи людських лиць! Якщо б і весь мир зібрати до купи, – не всі на одну подобу, а кожен із своїм образом лица, за божою мудрістю» [1, с.457]. У князя викликає захоплення й дивовижне улаштування світу, його одвічно впроваджені й незмінно діючі закони: «І сьому подивуємось: як птиці небеснії з ірію йдуть, і спершу [в] наші руки, та не застаються на одній /457/ землі, але й сильні і слабії ідуть по всіх землях, за божим повелінням, щоб наповнилися ліси і поля» [1, с.457-458]; «І ті ж птиці небеснії умудрені тобою, господи: коли повелиш – то заспівають і людей веселять тобі, а коли ж ти не повелиш їм, | то, языка маючи, оніміють.

«Благословен же ти еси, господи, і прославлений вельми!» 27 Всякі чудеса ти і блага сотворив і зробив. «Тож хто не восхваляє тебе, господи, і не вірує всім серцем і всею душею во ім'я отця і сина і святого духа, – нехай буде проклят!» [1, с. 458].

Традиційним є й подивування з того, що безкінечний у своїй всемогутності й силі Господь пам'ятає смертну й немічну людину: «Що єсть чоловік, що ти пам'ятаєш його?», – каже князь, майже цитуючи Псалом 8. Окрему подяку висловив князь за те, що все багатство світу – землі, моря, ріки, ліси – Бог подарував грішній людині: «Все те дав бог на благо людям, на їжу, на радість. Велика, господи, милість твоя до нас, коли блага ті сотворив ти еси задля грішної людини» [1, с.458]. Порівняємо, як писав про щастя людське Григорій Сковорода, кажучи, що щастя людині не треба шукати, оскільки воно завжди знаходиться в ній самій від народження, бо покладене воно в саме Серце людське – **«и тамо Бог и Щастіе, не далече оно. Близ єсть. В Сердцѣ и в Душѣ твоей (Преддверіе до трактатѣ Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію)»** (с. 214).

Безперечно, відмінним від повчальних міркувань Володимира Мономаха було повчальне богослів'я Григорія Сковороди, який творив у добу Бароко, коли українське православне богослів'я, за висновком Л.Ушкалова, вже посутньо відбігало від українського православного богослів'я домогилянської пори [4, с.19]. Та все ж мислителя й богослова XVIII ст. споріднювало з усіма його попередниками дещо важливе, і в першу чергу, образ Святої Трійці й пов'язане з нею метафізичне вчення про трипостасного Бога, а також визнання за Біблією її абсолютного авторитету, невичерпного джерела найважливіших ідей, образів, віросповідних концептів та символів. Твір Григорія Сковороди **«Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію»**, як і «Поучення» Володимира Мономаха, насичений прямими цитатами та парафразами з цілої низки старозавітних і новозавітних біблійних книг: Першої книги Мойсеєвої: Буття, Другої книги Мойсеєвої: Вихід, Четвертої книги Мойсеєвої: Числа, Першої книги царств, Другої книги царств, Книги пророка Ісаї, Книги Ісуса, сина Сирахового, Книги Псалмів, Євангелія від св. Матвія, Євангелія від св. Луки, Євангелія від св. Івана, Послання св. ап. Павла до галатів.

Зрештою, як і Володимир Мономах, Григорій Сковорода намагається осмислити образ вічного Бога Творця, проте він не зупиняється на висловленні захоплення й подивування величчю Творця, яке маємо в тексті Володимира Мономаха. Сковорода в душі свого часу подає власну науку про Світ, який складається з двох Натур – видимої й невидимої, перша називається Творіння (Тварь), а друга, невидима – Бог. «Сія невидимая натура, или Бог, – пише Сковорода у Главі 1-й «О Богѣ», – всю Тварь пронизает и содержит, вездѣ всегда был, есть и будет». А потім, подавши перелік давніх імен Бога, Сковорода, по суті, розвиває власну ідеосферу Бога, нагадуючи, що в різні часи люди до імені Бога додавали й такі імена, як «Ум Всемирный (...), натура, Бытіе вещей, Вѣчность, Время, Судьба, Необходимость, Фортуна...» [3, с.214], відповідно, – писав далі Сковорода, – «у Христіян знатнѣйшія Ему імена слѣдующія: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина» [3, с.215]. Хоча в цьому переліку відсутні найбільш відомі християнські імена Бога – Ісус Христос, Спаситель, Син Божий, – проте в іншому місці (у Главі 4-й «О Промыслѣ Особенном для Человѣка») сказано про Премудрість Божу: «первѣйшіе Христіянѣ назвали Ее Христом, то єсть Царем. Потому что

одна она управляет к вѣчному и временному Щастію всѣ Государства, всякія Сожительства и каждаго порознь» [3, с.218].

Як колись Володимир Мономах, так у свій час і Григорій Сковорода відчував необхідність пояснити те, що важко піддається поясненню – сакральність і трансцендентність поняття Бога, отже, він писав, що «всѣ вѣки и народы всегда согласно вѣрили, что есть тайна нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм владѣющая Сила» [3, с.215]. В дусі свого часу Сковорода пропонував і таке пояснення: «Сія-то Блаженнѣйшая Натура, или Дух, весь Мір, будто Машинистова Хитрость Часовую на башнѣ Машину, в движеніи содержит и, по примѣру попечительнаго отца, сам бытіем есть всякому Созданію» [3, с.215]. Проте, на думку філософа, людині достатньо знати, що «всеобщий Ум», тобто Бог, подбав про людину тим, що дав їй «самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать» (Глава 4-я «О Промыслѣ Особенном для Человѣка» [3, с.216]. Премудрість Божу Сковорода бачив у різних біблійних історіях, іменах, образах, символах, адже вона завжди мала свої «портреты, печати и узлы, разные в разных вѣках и народах», «напримѣр, Змій, повѣщенный на колу пред Жидами», «Ея Герб – Голубь с масличною во Устах вѣтвью», «являлась она во образѣ льва и агнца», ховалася вона в Історіях Ісава, Якова, Саула й Давида..., а в останні часи «показалась она во образѣ Мужеском, здѣлавшись Богочеловеком» [3, с.217].

У часи Володимира Мономаха осягнення трансцендентної істини відбувалося через пізнання Святого Письма, через тексти Псалтиря, Книги Ісаї, Послань Павла до коринтян, і, звичайно ж, Євангелій. Свого читача Володимир Мономах закликав: «Научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла господи ради; тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умертви гріх.

«Визволить зобидженого, захистить сироту, вступитесь за вдовицу. Прийдіте та розсудимо, – говорить Господь. – Якщо будуть гріхи ваші як обагрені, – як сніг я обілю їх». Та інше.

«Возсіяє весна посту і цвіт покаяння. Очистімо себе, браття, од усякої крові, тілесної і душевної. До світодавця волаючи, скажімо: «Слава тобі, чоловіколюбче!» [1, с.457]. Для Мономаха євангельська наука – це і є дорога до розуміння і пізнання Бога Спасителя і Людинолюбця: «Воистину, діти мої, розумійте, як ото есть чоловіколюбчець-бог милостив і премилостив. Ми, люди, грішні є і смертні, а коли нам хто зло вчинить, то ми хотим його пожерти і кров його проли|ти найскоріш. А господь наш, володіючи і животтям і смертю, согрішення наші, вищі од голови нашої, терпить [раз], і знову, і до [скону] живоття нашого. Як отець, [що], чадо свое люблячи, поб'є [його] і знову пригорне його до себе, так ото і господь наш навчив нас, [як добути] над врагом-[дияволом] побіду: трьома ділами добрими [можна] позбутись його і побідити його – покаянням, сльозами і милостинею. І то вам, діти мої, не тяжка заповідь божа, бо тими ділами трьома [можна] позбутися гріхів своїх і царства [небесного] не лишитися» [1, с.457].

Григорій Сковорода, нагадуючи своїм слухачам про такі сакральні речі, як втілення Господнє, як Воскресіння і Вознесіння, запитує: «Какowym же способом Божія сія Премудрость родилась от Отца без матери и от Дѣвы без отца, как то она воскресла и опять к Своему Отцу вознеслась и прочая, пожалуй, не любопытствуй», і сам же відповідає: «На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о Воскресеніи Мертвых, если и самый дар воскрешать могти ничего не пользует бездѣльной Душѣ, ни воскрешающей, ни воскрешаемой» [3, с.217]. Як колись Володимир Мономах закликав своїх читачів навчатися від Євангелій, тобто за прикладом Ісуса Христа, керувати своїми чуттями, розумом, тілом, усмиряти гнів, очищати помисли, творити добрі справи задля Господа: не мстити кривдникам, любити ворогів, терпіти гоніння, умертвляти власні гріхи, так само й Григорій Сковорода проголошував: «Важнѣйшее дѣло Божіе есть одну безпутную Душу оживотворить Духом своих заповідей,

нежели из небытія произвествъ новый Земный Шар, населенный Беззаконниками. Не тот вѣрен Государю, кто в тайности Его вникнуть старается, но кто волю Его усердно исполняет» [3, с.217]. Порівняємо, як у Володимира Мономаха: «І скаже тоді чоловік: «Якщо есть нагорода праведнику, то есть і бог, що чинить суд на землі», або так: «Господом стопи чоловіка направляються. Коли він буде падати, то не розіб'ється, бо господь піддержує руку його» [1, с.456].

Очевидно, що в осягненні науки про непізнаваного Бога Творця і Вседержителя світу Володимир Мономах ішов за спрощеною схемою, яка мала орієнтацію на практичне застосування її в щоденному житті, у спрямуванні смертних людей на шлях морального спасіння. Звертаючись до своїх дітей, князь Володимир наголошує на людинолюбстві й милосерді всесильного й всевідаючого Господа, який по-батьківськи терпляче навчає людей поборювати диявола трьома добрими справами: щирим розкаянням у гріхах, сльозами розчулення й милостиною, здобуваючи цим шлях до Царства Небесного: «Тож, Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони. [Се] ні самотина, ні чернецтво, ні голод, як інші добрії [люди] терплять, а малим ділом [сим] досягти [можна] милості Божої» [1, с.457].

Коментуючи Закон Мойсея, викладений у Декалозі, Григорій Сковорода навчає своїх слухачів вірити й виконувати волю єдиного Господа Бога, не йдучи за іншими порадами й вигаданими науками, тобто не творити собі кумирів чи будь-яких ідолів, пам'ятати, що в кожному серці «вездѣ всегда присудствует тайный Суд Божій», тому не треба забувати про «величество Божіе», що заховане в кожній людині, і від тебе, – радить філософ, – нічого більше не вимагається «кромѣ Чистосердѣчнаго Милосердія к ближним твоїм», а «прежде всѣх Отца и Мать почитай и служи им», а також будь вірним Государю, слухняним перед Градоначальником, чемним перед священником... Подібні настанови подавав своїм дітям і Володимир Мономах, закликаючи кожного християнина: «Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, і йди за ним, і живи во віки віків» [1, с.456]. Рядками Псалма князь Володимир проголошував конечну необхідність покладати надію на милість Божу, бо вона спрямована на кожного праведника. Він також закликав мати страх перед гнівом Божим, бо кара Господня підстерігає всякого нечестивця й лиходія: «Бо рамена грішників сокрушаются, а праведників укріплює Господь» [1, с.455]; «Так що нечестиві погибнуть, а праведним він чинить милосердя і дає. Бо ті, що їх благословляє він, унаслідують землю, а прокляті ним – вигинуть» [1, с.455–456].

Із наведених текстів Володимира Мономаха і Григорія Сковороди бачимо відчутну різницю у методах і засобах осмислення вищих істин авторами різних епох. Так, автор з Княжої доби ще лише опановує ази богослів'я, тобто теології (від гр. Theos – Бог і Logos – вчення), отже, він міцно тримається Слова Божого, тобто Біблії, та творів отців Церкви; у таких апологетичних текстах почасти виявляла себе традиція катафатичного богослів'я, що розпочинається ще від Івана Дамаскіна та Григорія Ніського. Цілком слушно для Григорія Сковороди і цілої доби українського Бароко Л.Ушкалов уживає термін богомислення – як «синтезу філософії, теології та містики», наразі подібні тексти формували традицію апофатичного богослів'я. Наше звертання до проповідницько-учительної творчості Володимира Мономаха і Григорія Сковороди викликана наміром, хоча б на такому локальному прикладі, ще раз засвідчити тривалість вітчизняної герменевтичної традиції (за всієї різноманітності способів її реалізації). Наші спостереження засвідчують справедливість висновків, зроблених свого часу М.Сумцовим, зокрема, про те, що «методу тлумачення книг Святого Письма Сковорода «взяв зі старої української школи», а також вказівок Дм. Чижевського на те, що джерела сковородинської біблійної герменевтики походять від богословів «олександрійської» школи та Святих Отців; так само цілком зважаємо на слушність зауваг Л.Ушкалова про «закоріненість сковородинської екзегетики в герменевтичному досвіді українського бароко» [4, с.109–137].

Список використаних джерел

1. Володимир Мономах. Твори / Володимир Мономах // Літопис руський. [За Іпатським літописом] / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – С. 454–464.
2. Горский В. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. / В. Горский. – К. : Наукова думка, 1988. – 211 с.
3. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / Г. С. Сковорода; [за ред. Л. Ушкалова]. – Х. : Майдан, 2010. – 1400 с.
4. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду / Л. Ушкалов – Х. : Акта, 2001. – 217 с.

Стаття надійшла до редакції 18 лютого 2011 року